

**EVLIYA ÇELEBİ’NİN HAC ZİYARETİ VE
SEYAHATNAME’NİN HAC BÖLÜMÜNÜN KAYNAKLARI**

Nurettin GEMİCİ*

Özet:

Evliya Çelebi’nin seyahata çıkmak arzusunun asıl amacı ve hiç şüphesiz her samimi müslümanın ortak dileği olan hac ibadetini yerine getirmektir. Bu niyetini eserinin hemen başında “edâ-yı hacc eylemek arzusuyla seyâhata talîb ü râgîb olup” diyerek ifade eder. Fakat bu arzusunu, biraz gecikme ve değişik meşguliyetleri sebebiyle ancak 1082 (1671) yılında gerçekleştirebilmiştir.

Seyahatname’sinde tarih ve coğrafya başta olmak üzere yazılmış kaynak eserlerden doğrudan veya kısmi değişikliklerle alıntılar yapmıştır. Hac seyahatinde ise onun bu yazılı kaynaklarının arasına “Delîl” diye bilinen şahısları da katmak gerekir. Bu kimselerden eserinde "delîl ile gitmek gerek zîrâ delîlsiz olmaz" diye belirtir. Ona burada okunması gerekli duaları ve bazı Kur’an ayetlerini ve İslam tarihiyle ilgili bazı rivayetleri bu deliller öğretmiştir.

Onun dinî konularda bir başka kaynağı da siyer kitabı yazarı Altıparmak Mehmed Efendi ve hac esnasında tanıdığı Sükkerzade isminde başka bir alimdir. Mesela Evliya Çelebi’nin hac bölümünde zikrettiği dualardan birisi Gazali’nin İhyâ-u ulûmî’-d-dîn adlı eserinde de geçer.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Hac, Medine, Mekke

Awliya Chelebi’s Hajj Journey and the Sources of Travelbook Regarding Hajj

Abstract:

The ultimate purpose of Ewliya Chelebi in Wanting of travel is this: “As every sincere Muslim’s common desire to fullfill Hajj pilgrimage as a religious duty. He mentiones his intention at the beginning of his work. We see that this wish was fulfilled in the first days of the month of İ’l-icce in the year 1082/1672.

In his work mainly in historical and geographical issues, E.Ç. took some quotations from different resources directly or did some partly changes. We know that Ewliya Chelebi, in contrast, wrote many pages full of information about several places which he visited only briefly or made possible by the travel guide he calls Del_l. In his work he talks about this Del_l only passed by. So it is possible that this Del_Is was the source of the prayers, the Qu’ran verses and the stories from Islamic history.

His basis for the religious information was the siyer book by Mehmed Altıparmak, and the work by the scholar Sukker-z_de, who probably worked as a guide for the pilgrims. A prayer, mentioned by EÇ in his work was taken from Gazalis İhya’-i ‘Ulumî’-d-din.

Key Words: Evliya Chelebi, Hajj, Medina, Mekka,

Giriş:

Evliya Çelebi’nin hac ziyareti hiç şüphesiz Seyahatname’nin en renkli ve en uzun bölümünü oluşturur. Daha önceki çalışmalarda Evliya Çelebi’nin eserini meydana getirirken kullandığı kitapların bazılarının isimleri hususen zikredilmiş veya kaynak olarak kullandığı halde Seyahatname’sinde ismi geçmeyen müracaat eserlerinin de olduğu belirlenmiştir.¹ Evliya Çelebi’nin hac yolculuğu Seyahatname üzerine yapılan

çalışmalarda ya özet olarak verilmiş ya da kısaca değinilmiştir. Özellikle yolculuğunun gecikme sebebi ve bunun nedenleri üzerinde pek az durulmuştur. Evliya Çelebi de inançlı bir mümin olarak bu anlamlı hac ibadetine duyduğu özlemi çeşitli vesilelerle belirtmekten geri kalmamıştır. Bu bakımdan hac, dün olduğu gibi bugün de Müslümanların hayatını anlamlandıran en önemli ibadetlerden birisi olarak kabul edilmiştir. Bu konudaki teşvik edici pek çok hadisten birisini örnek olarak “Kim, hacc ve umre için Mescid-i Aksa’dan Mescid-i Haram’a (kadar) ihrâma girerse, geçmiş ve gelecek bütün günahları affedilir veya cennet kendisine vâcib olur.”² verir. Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sindeki hac bölümünde de abartılara ve tarih olarak sabit bazı hakikatlere farklı tanım ve anlamlar yüklemeye gayretine şahit olmaktayız. Burada bunların hepsinin sebeplerini sıralayamasa da en azından bazılarına değinmekte yarar görmekteyiz.

Evliya Çelebi’nin hac ibadeti sırasında eserinin ilgili bölümlerinde iktibas ettiği düşünölen belli başlı Menâzilü’l- Hacc ve Menâsikü’l Hacc kitaplarından herhangi birinde Seyahatname’nin ilgili bölümüyle örtöşen bölümlere rastlanılamadı. Herşeyden önce şunun altını çizmek gerekir. Çağdaş bir yaklaşımla hac rehberi denilebilecek Menâzilü’l- Hacc ve Menâsikü’l Hacc çalışmalarının inanılmaz derecede fazla oluşu çalışmamızı zorlaştıran etkenlerin başında gelmektedir. Ayrıca bu konularda mevcut eserlerin önemli bir kısmının manzum olarak kaleme alınmış olması sebebiyle müellifimizin üslubuyla bir bağlantı kurulamamıştır. Diğer mensur üslupta yazılmış çalışmalarla da derin üslup farklılıkları yüzünden Seyahatname’ye benzememektedir. Haccı anlatan manzum eserler bir tarafa konulsa da kütöphanelerimizdeki bazı mensur çalışmaların da Evliya Çelebi’den sonraki dönemlerde kaleme alındığı bir gerçektir. Muhtemelen bu eserlerdeki klasik hac yolu menzil bilgileri de Evliya Çelebi’nin hac gezisi için takip ettiği rotayla paralellik arz etmez. Söz konusu hac çalışmalarından Evliya Çelebi’nin birebir alıntı yapmasını zorlaştırdığını düşöndüren hususlardan bir başkası da onun özellikle hac ziyaretine çıkışından itibaren öteden beri izlenilen güzergâhı takip etmemiş olmasıdır. Bununla birlikte hac konulu eserlerde geçen, gerek yol bilgileri olsun gerekse hac ibadeti esnasında yapılması gereken hususlar olsun, hepsinde kısmen de olsa benzeşen, kesişen genel ifadelere, cümlelere, benzetme ve tanımlamalara rastlanmaktadır. Paralellikler genellikle bir cümleyle veya özellikle menasik eserlerinde belli yerlerde okunması gereken dua cümleleriyle sınırlı kalmaktadır. Bu da tam olarak onun kaleme aldığı Seyahatnamesinin hac bölümünü bütünöyle bu kaynaklara dayandırmadığı iddiasını güçlendirmektedir. Ulaşabildiğimiz yazma Menâzilü’l- Hacc ve Menâsikü’l Hacc kitaplarındaki ifadeleri karşılaştırırken çalışmamızı adı geçen yazmaların özellikle Mekke ve Medine’den bahsettiği kısımlarıyla sınırlandırdık. Mekke ve Medine arasındaki konak yerlerinin anlatıldığı kısımla ve bu iki yerdeki ziyaret yerlerini dikkate alarak yürüttöğümüz çalışma esnasında oralarda ibadet esnasında okunan zorunlu dualar da haliyle gözden geçirildi. Fakat ziyaret mahallerinde okunan dua ve yapılması gerekenlerin tarifi demek olan menasik bilgilerinde de Evliya Çelebi’nin kaynaklarının farklı olduğu kanaatine ulaşıldı. Araştırma alanı geniş tutularak menazil kitaplarının yanı sıra menasik kitapları da araştırmaya dâhil edilince sahih anlamda bir tetkik daha da zorlaştı.³ Bilindiği üzere eski yazma eserlerin yer aldığı kütöphanelerimizde hac başlığı altında çalışmalarının sayısının oldukça fazla oluşu çalışmayı zorlaştırmaktaydı.

Bu ziyaretin detaylarına geçmeden önce kısmen de olsa Seyahatname’nin önemine ve onda geçen bazı sorunlu ifadelerin sebeplerine kısaca değinmekte fayda var.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Kaynak Olarak Önemi

Osmanlı tarihi ile ilgili 17. yy. çalışmalarında Evliya Çelebi Seyahatnamesinin yeri, önemi ve diğer devirleri anlamakta yol gösterici rolü tartışmasız herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Aslında Evliya Çelebi bir vak’anüvis olmamakla birlikte özellikle 17.yy.’a ait olan hadiselerin pek çoğuna bizzat tanıklık etmiştir. Ayrıca bahsettiği hadiselerin pek çoğu devrindeki ve daha önce kaleme alınmış tarihlerle örtöşmektedir. Genel olarak gezi kitaplarında anlatılan hususların tipik özelliği olarak yeni ve değişik konular bizzat birinci tekil şahsın ağzından verilmektedir. Buralarda şimdiye kadar kaynaklarda geçmeyen veya az duyulan rivayet ve alıntılar okuyucuyu kendisine çeker. Bu husus sadece Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi için geçerli bir husus değildir. Seyahatnamelerin pek çoğuna hâkim olan romansü üslubu da bizi kolayca içine alıverir ve sarıverir. Bu anlatı biçimi de özellikle tarih ve coğrafyanın bize söylediği şeyleri daha inandırıcı ve anlaşılır hale getirmektedir. Çünkü bir gezi kitabının içinde başta tarih olmak üzere coğrafi topografik, sosyal, ekonomik,

etnik ve dinî konularda malzeme hatta ayrıntılı biyografik veriler bulmak mümkündür. Bütün bilimlerde doğruyu saptamak ve anlaşılabilirliği mümkün kılmak için yapılması gereken bilimler arası bilgi alışverişini arttırmak ve çok yönlü bakış açısını sağlamak esastır. Özellikle tarihe bilgi akışı sağlayan ilimlerin başında gelen coğrafya ve diğer ilim dallarıyla beraber önemli bir kaynak olarak seyahatnameler gelir.⁴ Seyahatnameler çoğunlukla her dönemin perde arkasında olup biten pek çok hadisenin bilinmeyen parçalarının izaha kavuştuğu önemli kaynak eserlerdir. Bu çaba ve özverilerine rağmen bazen seyyahlar bilimsel çevrelerde hak etmedikleri bazı asılsız ithamlarla karşılaşmışlardır. Büyük Gezgin Evliya Çelebi de uzun bir süre bu haksız ithamlara maruz kalmıştır. Bugün bile Türkiye’de bilim çevrelerinde Evliya Çelebi’yi hak etmediği şekilde algılama ve eleştiri boyutunu aşan istihfaf tamamen kaybolmuş değildir. Tabii bütün bu eksiklik veya yanlış bilgilerin tek sorumlusu Evliya Çelebi veya diğer benzer ithamlarla karşılaşan seyyahlar değildir. Bunda başka unsurların payını da unutmamak lazımdır. Gezi esnasında kalınan bir kaç gün içinde o yer hakkında bilgi almak için vakit azlığı veya orada tanıştığı kimselerin vermiş olduğu eksik bilgilerin suçu yalnızca seyyaha ait değildir. Çünkü hakkında malumat verilen bir şehir veya bölge hakkında kaleme alınan seyahatnamelerin göz ardı edildiği bir tarih çalışması veya daha ileri gidilerek söylenecek olursa geçmiş dönemlere ait herhangi bir sosyal araştırma eksik kalacaktır. Seyahatname ile ilgili gerek bu çalışma ve gerekse bundan önceki çalışmalar bu anlaşılabilirliğe katkıda bulunmak amacını taşımaktadır. Bir seyyahın vermiş olduğu küçük bir ayrıntı daha sonra önemli bir araştırmanın temel delili olabilir. Mesela Evliya Çelebi Seyahatnamesinin bizzat müellifinin hayatı hakkında bilgilere ve hayatının bilinmeyen yönlerine kendi kaleme aldığı eserinden yola çıkarak ulaşabiliyoruz. Seyahatname’nin son bölümlerinde isminden bahsettiği Mekke Şerifi Sa_d’ın ölüm haberi ve 1683 yılında yerine seçilen Mekke Şerifi’nden bahsettiği satırlardan Evliya Çelebi’nin ileri yaşında çok istemesine rağmen eserine eklemek istediği bazı konuları artık yazamadığını çıkarabiliriz.⁵ Bu ifadelerin geçtiği pasajlarda geleceğe dönük kehanet gibi verilen haberleri şöyle de yorumlamak mümkündür. Aslında ileri yaşlarında son tashih veya okumalarını yaparken bildiği halde Viyana bozgunu gibi konulara girmemiştir. Bunu belki mağlubiyet psikolojisi olarak değerlendirmek de mümkündür. Burada bildiği ve doğrudan değinmediği konulara şu örnekler verilebilir; Viyana’nın II. kere kuşatılacağı fakat alınamayacağı veya Akdeniz’de Avavarma adasının (1683) yılında tekrar Venediklilerce alınacağı bilgisi,⁶ yine Evliya Çelebi kendi yaşı ile ilgili bir ifadeyi açıklarken bunu bir manevi olaya bağlaması gibi. Seyahatname’de belirtildiği üzere Melek Ahmet Paşa’ya gelen bir dervişin geri dönüşü sırasında kendisini uğurlayan Evliya Çelebi’ye verdiği 87 altını ömür yaşıyla özdeşleştirmesi ilginçtir. Bu sebeple Seyahatname’de geçen bu türden ifadeleri basit bir söylence diye geçiştirmek elbette mümkün değildir.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinin kapasitesini zorlamamak için bazı şeyleri kısa tuttuğunu sık sık belirtmek zorunda kalmıştır. Eserinin orijinalliyi üzerinde ısrarla durmasına rağmen özellikle tarih ve coğrafya eserlerinden çalışmasına pek çok alıntı yapmıştır. Tabii bu alıntıları yaparken kullandığı kaynakların önemli bir kısmını açıkça belirtmemiştir. Diğer bir ifadeyle bunların önemli bir kısmını kendi üslubuyla yoğurmasını bilmiştir. Neredeyse Evliya Çelebi çalışmalarında uzmanlaşmış kimselerin dile getirdiği gibi kaynak eserlerden yapılan alıntıları tespit etmek için oldukça dikkat ve özen gerekmektedir.⁷

Evliya Çelebi’nin Hac Ziyareti ile Meşhur Rüyası Arasındaki Bağlantının Tahlili

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin hemen başında yer alan Hz. Peygamberi gördüğünü ve şefaata yerine sürç-i lisan ederek seyahat talep ettiği meşhur rüyasını bu bağlamda hatırdan tutmak gerekir. Evliya Çelebi’nin anlattığı rüyası Seyahatnamesindeki anlatıya uygun olarak şu şekilde vuku bulmuştur:

1040 yılının Muharrem ayının Aşure gecesini (19 Ağustos 1630) Yemiş iskelesi yakınlarında Ahi Çelebi Camiinde sabah namazını Peygamberimiz başta olmak üzere onun arkadaşları Sahabe-i kirâm ve diğer mübarek zatlarla birlikte kılmış, namaz kılınıktan sonra Sad bin Ebi Vakkas tarafından Peygamberimizin huzuruna götürülmüş ve burada muhabbetinden “Şefaât ya Rasulallâh” diyecek mahalde “Seyâhat yâ Resûlallâh” demişim, hemân Hazret tebessüm edüp “Şefâatî ve seyâhâtî ve ziyaretî ve Allâhümme yessir bi’s-sihha ve’s-selâme deyüp fâtiha” dediler”.⁸

Bu rüyadan da anlaşılacağı üzere Evliya Çelebi'nin seyahate aşırı düşkünlüğü rüyasında bile onu etkilemekte, bu arzusunu peygambere dil sürçme yoluyla da olsa ifadesine sebep olmaktadır. Mekke ve Medine'yi anlattığı kısımda Peygamberimizin kabrini ziyaretinden sonra bu rüya ile bağlantı kurmuş ve bu bağlantıyı şu cümlelerle ifade etmiştir. "Hatta elli senesinde âlem-i sabâvetimizde [işâret-i imâmet edüp âhir müezzinlik edüp bades's-salât dest-i şeriflerin bûs edüp "Şefâat yâ Rasûlallâh dedüm".9 Yine bir başka yerde "Âyâ 'âlemi temâşâ âdûp arı-ı muaddese ve Mîra ve Şâma ve Mekke ve Medîneye varup ol mefâr-ı mevcûdât ajretlerinin ravâa-i muahharasına yüz sürmek müyesser ola mı?"10 diye bir dilekte bulunmuş ve bu arzusunun 1082 yılının Zilhicce ayının ilk günlerinde yerine geldiğini görmekteyiz. Bir başka anlatımla Evliya Çelebi'nin seyahatlerinin asıl amacı öncelikle "edâ-yı hacc eylemek arzusuyla seyâhata talîb ü râgıb olup"11 Peygamberin kabrini ziyaret olmakla beraber bu arzusunu değişik meşguliyetleri sebebiyle ancak 1082 yılında gerçekleştirebilmiştir. Bir defasından Şam'a kadar Hac niyetiyle gelmekle beraber bu isteğini gerçekleştirmeden geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu arada yeri gelmişken şunu açıklamak gerekmektedir ki; her devirde pek çok samimi müslümanın başlıca arzusu, isteği hac ibadetini yerine getirmek ve bu vesileyle mukaddes yerleri yani Mekke'de Kâbe ve Medine'de Hz. Muhammed (s. a.s.)'in kabrini ziyaret etmek olmuştur. Hac ibadetinde insanı çeken unsurların neler olabileceği hakkında bir inceleme yapılacak olursa bunun sadece İslam'ın beş şartından birisi olduğundan, her samimi müslümanın bunu yerine getirmeye çaba gösterdiğini söylemekle yetinmek doğru olmaz. Özellikle şartlarına uygun olarak yerine getirilmiş bir hac ibadeti neticesinde günahkâr ve kusurlu olan Müslümanların eğer bu ibadetleri kabul edilirse hac ibadetinden sonra sanki annesinden doğduğu gün gibi masum ve günahsız olacağı hakkında İslam Peygamberinin müjdesini de göz ardı etmemek lazımdır. Mali gücü yerinde olan herhangi bir müslümanın bundan imtina etmesi halinde uğrayacağı uhrevi ceza ve uyarıların da burada bu isteği kamçılayan bir etken olduğunu unutmamak gerekiyor. İslam dinindeki mevcut ibadetler içinde kapsamlı ve pek çok detay içeren Hac ibadeti hakkında bilgi vermek, araştırmamızın kapsamını aşacağından bu konuda hazırlanmış müstakil kitaplara veya Ansiklopedilerdeki ilgili maddelere müracaat edilebilir.12

Evliya Çelebi'nin Hac Ziyaretinin Sebepleri

Hac ibadetine olan ilgi, alaka ve düşkünlük her devirde canlı tutulmuştur. Günümüzde de İslam dünyasında bu isteğin artarak devam ettiğini ve bu sayının inanılmaz rakamlara ulaştığını görmekteyiz. Öyle ki artan bu talebi karşılamaya güç yetiremeyen Suudî Arabistan hükümeti çareyi kota sisteminde bulmaktadır. Suudi Arabistan'ın 1987'de İslam ülkeleri Dışişleri Bakanları konferansında kabul ettirdiği bir karara göre hacca kota uygulaması başlatılmıştır. Halen Türkiye'nin kotası nüfusuna oranla 70.000 civarındadır. Müracaatlar bu sayı esas alınarak kabul edilmektedir. Her ne kadar DİA'daki Hac maddesinde bu sayı 60 bin olarak verilmiş ise de nüfus artışı esas alınarak hac kontenjanı için yaklaşık 70 bin rakamı daha uygun görülebilir.13

Seyahatname'nin Mekke bölümünde anlatılan hacca gelen kadınların hac ibadeti esnasında çektiği zorluklardan bahsettiği kısımda naklonulan feci vaka neredeyse içerik itibarıyla Silahdar Tarihi'nde yer alan Hac kervanlarına ve Sürre alayına yapılan kanlı bir baskınla inanılmaz derecede birebir örtüşmektedir.14

Bu olayın Evliya'daki anlatımla tetabuk eden yanları olmakla birlikte bu alıntının Silahdar Tarihi'nden olduğunu kabul etmek ve doğrudan bağlantı kurmak zordur. Geç bir tarihte olması nedeniyle Evliya'nın o tarihlere kadar hayatta olmasına ihtimal vermek de biraz müşkül görünmektedir. Adı geçen bu acıklı ve üzücü olay 1103/1691 tarihinde gerçekleşmiştir. Farklı olduğuna kani olduğumuz benzer bir olayın Seyahatname'de anlatılan şekli şöyledir:

Fi zemânînâ taife-i nîsvâna Ka'be; doğup büyüdüğü kapusu eşğinin içyüzüdür. Taşra çıkmaya, eğer merhûme olursa andan ol zemân çıka. Eğer mümkün ise hânesinin bir köşesine defn edeler. Zîrâ bu râh-ı Ka'be'ye varan ehl-i _ırz kimseler bilir. Bir nîsvân tâyifesinin çektiği alâm-ı şedâyidi, zîrâ nice bin nâmahrem haşarât içinde enüp binmede konup göçmede bir belâyı _azîmdir. (Allâhümme _afînâ) husûsan emn-i tarîk olmadığından [...] sene tarihinde Konakçı 'Alî Paşa... Senesinde Reşîd oğlu nâm 'Urban huccâcı müslimîni nehb ü gâret _uryân etdükde yigirmi taht-ı revân tâyife-i nîsvân ve nice yüz bin mahâfeler ile cevâri ve nîsvânları 'uryân edüp ol çöl ve çolistanda pâpürehne ve ser-pürehne obalarına götürüp günâgün rencîde ederek ol nâzenîn havâtînları

hidmet etdirirlerdi. Nicesi cu_dan ve nicesi şiddet-i hârdan merhûme oldılar. Nicesi bahâları ile halâs oldılar. Ve nicesi anda kalup evlâd sâhibi oldılar. Ne'uzü bi'llâh hakîr-i pür-taksîrin bu mahalde tesvîdi şer_i farza muhâlifdir. Ammâ dağ-ı derûnumdan tahrîre cür'et etdim. Zîra ol inhizamda hakîr hâzır idim. Manzurum olduğu sergüzeşt-i serencâmdır ki tahrîr olundu"15

Ayrıca onun daha hac ibadetine çıkmadan yaptığı duayı buraya almak lazımdır: "ve yessîr seferi'l-'arzi'l-mukaddese ve seyâhâti'l-bilâd ve'z-ziyâreti."16

Evliya Çelebi ile ilgili yapılan gerek biyografik eserlerde ve gerekse Seyahatnamenin belli bir bölümünü ele alan çalışmalarda, hac ziyaretinin başlangıcı, Girit zaferi sonucunda Edirne'de Padişah ile buluşmalarından sonra kesinleştiği görüşü ortak bir tespittir. Bunu doğrulamak gayesiyle Evliya Çelebi'nin gezisine başlayabilmek için manevi bir işaret beklediğini ifade eden satırlar da eklenmiştir. Bu yaygın görüşe göre; Evliya Çelebi, Kadir gecesinde Eyüp Sultan'ı ziyaret ettikten sonra evine gelmiş ve o gece rüyasında babası ve hocası Evliya Mehmet Efendi'yi görmüştür. Her ikisi de kendisine hacca gitmesini tavsiye etmişlerdir. Fakat bu hac ile ilgili anlatılan kısımda bazı açıklayıcı ilavelerde bulunmak gerekmektedir. İstanbul'a bu son gelişinden kısa süre öncesinde yaşanan bazı olayların onun üzerinde etkisi büyüktür. Özellikle Osmanlı ordusunun yaşadığı Rabe bozgunu Evliya Çelebi'yi derinden etkilemiştir. Bu mağlubiyet sonrasında orada karşılaştığı Kazancızade ismindeki bir âlim zat tarafından kendisine yapılan nasihatler haccetme arzusunu öne almasına neden olmuştur. Burada dikkat edilecek bir husus da o sıralarda cereyan eden pek çok harp ve mücadelelerde görülen zaaf ve mağlubiyetlere olan yaklaşımdır. Bu gerileme alametlerinin sebepleri olarak ahir zamanın yaklaşması ve tabir yerindeyse olup bitenin bir çeşit kıyamet alameti gibi gösterilmesidir. Bu yüzden Evliya Çelebi'nin üzerine çoktan beri düşmekte olan hac ibadetini geciktirmeden bir an önce yerine getirmesi ve sonrasında dünyevi işlerden el etek çekerek zühd hayatına dönüş yapması tavsiye olunmuştur. Yine Girit'in fethi sırasında karşılaştığı Samudi veya Söylemez Dede'nin nasihatleri içinde yer alan dünyanın ahvalinde ve Osmanlı'da ortaya çıkan bozulma ve bununla ilgili ifadeler ilginçtir.

Söylemez Dede: Hemân Kandiye fethi gibi niçe feth [u] fütûhâtlarda bulunup niçe haccü'l-ekberler edüp seyâhat-i sa'âdet i dâreynde nâ'il olasin. Bu niyyete el-aşk rabbâh" deyü hâmûş-bâş oldu. Hemân hakîr eyitdim:

"Sultânım, küstâhlıktır ammâ Kandiye fethinde bulunasin buyurdunuz ammâ ne zamân fethi görebiliriz" dediğimde,

"Evliyâm, sırr ı Hudâ'dır. Söz bunda sözüüm gibi sende kalsın. Bizim Kandiye kal'ası içre bir büdelâca Yoro nâm bir papasımız vardır. Anınla üç yıldır ki yarışımız(?) vardır. Ol Cenâb ı Kibriyâ'ya ricâ edüp Hazret i Mûsâ ve Hazret i Îsâ ve Hazret i Muhammed'i şeffî' dutup,

'Kandiye kal'asın bu zâlim askerlere verme' deyü ricâ etdikde ricâsı kabûl oldu. Bu cîfe ma'deni dahi gördüm ki Kandiye altında be-her gün hûn ı benî âdem değil cân ı benî insân âb ı revân gibi cereyân edüp niçe kerre yüz bin mahlûk ı Hudâ telef oluyor.

Hemân dâğ ı derûnumdan çirkef i dünyâ olan tîmâr [u] ze'âmetim terk edüp bu gâra girüp niçe çille i merdânlar çeküp du'âlar edüp,

'Kal'a i Kandiye fethin dest i İslâma nasîb eyle' deyü ricâ etdikde bana bir ilhâm ı Rabbânî gelüp,

'Yâ Alî! Benim bir Yoro nâm dostum, Mûsâ ve Îsâ ve Muhammed Habîbim Şeffî' dutdu, yohsa sen benim Veys el-Karanî gibi âşıkım mısın kim anların ricâsın bozup bu kal'ayı anların himâyesinden alup müslim ve gayri müslim şekilli kullarıma bu kal'ayı verem' deyü böyle bir nidâ gelince hemân bu Alî za'îf alîl eyitdim:

İlâhî ol sana Mûsâ'yı ve Îsâ'yı Şeffî' dutdu ise ben senin izzet i Celâl ı azamet i Kibriyâ yı Ceberût'unu ve yüz yigirmi dörd bin peygamberlerini ve yetmiş yedi bin sıfât ı kümmelîn gavs-ı a'zamlarını ve Veys el-Karanî âşıkın Habîbin Muhammedü'l-Mustafâ aşkına otuz iki dişin çıkardı ve yere kendi kanın dökdü, anları dahi şeffî' dutarım.....17

Burada hikâye uzun olmakla beraber özellikle görüleceği üzere İslam ordusunun dış görünüşünde Müslüman vakarıyla bağdaşmayan haller ve umumi manada görülen ahlaki tefessüh karşısında ilahî bir azaba duçar olunacağı korkusunun yaygınlık kazandığını bu satırlardan çıkarabiliriz. Konu dışı olmakla beraber Evliya Çelebi'yi bu kötümserliğe iten sebeplerin başında kendisinden önce ve döneminde kaleme alınmış bazı nasihatname, layiha ve risaleleri iyi okuyup anlamış olması önemli bir etkidir. O, gittiği yerlerde gördüğü aksaklıklar karşısında kayıtsız kalamamış, bazı tavsiyelerde bulunmaktan kendinî alıkoyamamıştır. 1683 yılındaki Viyana bozgununun birdenbire rastgele ortaya çıkmadığı gerçeği de burada gizlidir. Akl-ı selim sahibi dindarların olup bitene bakışı ve dünyayı yorumlamalarını iyi okumak ve anlamak gerekir. Yine O günkü İslam ordusunda yer alan gayr-i Müslim Vassallardan gelen askerlerin oluşturduğu manzaranın da dindar ve tutucu kişileri olumsuz anlamda etkilediğini belirtmek gerekir. Evliya Çelebi'nin bu tespitlerinden Mustafa Âli eserlerinden Kühü'l Ahbr, Fusûl'ül-Halli ve'l-akd ve usûlü'l-harc ve'n-nakl başta olmak üzere Hasan Kafi Akhisari'nin Usûlü'l-hikem finizmi'l-lem ve Koçi Bey risalelerini okuduğunu çıkarsamak mümkündür. Müellifi meçhul bir eser Kitab-i Müstetb ve XVII. yüzyılın hemen başında ıslahat konularıyla ilgili kitaplar telif etmiş olan Defter Emni Ayn Ali Efendi'nin eserlerini de görmüş olması da muhtemel ve olasıdır.

Artık bu aşamadan sonra Evliya Çelebi'nin devlet idaresinde ve işleyişin her kademesinde başlayan bu bozukluğun düzeltilmesinin güçlüğünü kavradığını bu satırlar gösterir. Bu yapı değişmedikçe bundan sonra yapılan savaşların kazanılmasının artık çok güç olduğu hakkında kötümser yaklaşımlar, onun bu noktada uzun zamandır yapmayı planladığı hac ziyaretini öne almasına ve bunu gerçekleştirmek için daha da hızlı davranmasına neden olmuştur. Özellikle Kazancızade isimli zatın ısrarla ona öncelikli olarak hac tavsiyesinde bulunması da çok dikkat edicidir. Bu tip kötümser yaklaşımların yaygınlaşması ve devlet işleyişinde neredeyse Koçi Bey Risalesi'nden çok kısa bir süre sonra da olsa nasihatname ve hal çarelerine dair yazılan eserler içinde Evliya Çelebi'nin eserinin gözden uzak tutulmaması gerekir. Seyahatname bazı bölümlerinde yer yer başkalarından alınma görüşler yanında fakat pek çok konuda gezdiği yerlerde veya savaşlar sırasında alınması gereken önlemlerle ilgili orijinal düşüncelere sahip olma bakımından da zengin materyale sahiptir.¹⁸ Bu konuda Rabe bozgunu sonrası yaşananlara bakılabilir. Burada karşılaştığı Kazancızade Süleyman Ağa, Rabe (Raab) bozgununu şöyle yorumlamakta ve sonunda hac işine Evliya'yı teşvik etmektedir.

"Kazancızâde ile cân sohbetleri etdik. Esnâ yı kelâmda hakîr eyitdim:

"Sultânım bu seferde ne aceb renc i anâ ve şiddet i şitâ ve kesret i matar çeküp münhezim olduk" deyü su'âl etdim. Su'âlîme cevâb buyurdular kim:

"Evliyâm meclis Allâh emânetidir. Çünkü su'âl etdin, ammâ bu sırr ı Hudâ Allâh için olsun burada kalsın, ammâ cân kulağıyla dinle kim vâkif ı esrâr olasın" dedikde,

"N'ola sultânım dedim?"

Ve mine'n-nasâyihî'l-garâ'ib min kelâm ı Kazancızâde Süleymân Ağa:

Buyurdular kim, "Evliyâm, evvelâ bu bizi bozan Nemse küffârları ibtidâ sulha muğâyir bir iş edüp Budin eyâletinde Hamzabeğ ve Erçin ve Penteli ve Val ve Cânbeğ nâmân kal'aların yakup ve yıkup cümle halkın esîr etdiği ecilden anın mukâbelesinde şer' ile biz de üzerlerine sefer edüp sahrâ yı Üstürgon'da yigirmi yedi bin küffârlarını kılıçdan geçirüp kal'a i Uyvar'ını feth edüp tevâbî'âtinden otuz yedi pâre kal'alar dahi feth edüp yetmiş yedi bin esîrleri alıup bu kadar elleri vilâyetleri nehb ü gâret olunup,

'El-amân ey güzîde i Âl i Osmân' deyüp harâc-güzârlık kabûl edüp elçilerin gönderdi, Sadria'zam elçilerin gerüye dönderdi. Küffâr tekrâr resûl gönderdi ve sulha rağbet edüp elçileri yine reddolundu.

Bu hâl üzre küffâr mazlûm olmuş idi. Beri tarafda bizim vüzerâlarımız asker i İslâmı ve re'âyâ vü berâyâları müte'ezzi edüp cem'i mevâcibât mesârifâtları bâd ı hevâdan bedel ve iştirâ ve nüzûlât ve sâ'ir tekâlifâtndan çıkarup tahsîl i mâl etmeğiçün ve hazz ı nefisleriçün askerî tâifesinin burunları sefer etmek ile kırılusun içün,

böyle bir bî-ma'nâlar edüp Yenikal'ayı fukarâ ricâsıyla feth edince bu kadar cân helâk olup bu kadar mâl-ı hazâ'in beytül-mâl ı müslimîn hebâya gidüp bir kara mankır fâ'idesi olmayup yine yere berâber münhedim edüp cümle hükkâmlarımız dimâğ u gurûr hâsıl etdiler ve hodbînlik ve hodre'ylik ve hodefürûşluk ve hodpesendlik etdiler.

Âyet: Ve ; Çünkü insan zayıf yaratılmıştır.19 olan garîb benî âdem kendü vücûdun bilmeyüp bu haslet i zemîmeden birine mübtelâ olsa cümle hüsn i tedbîri sû i tedbîr olup işledüğü işler cümle sehv ü hatâ olur ve bâde nûş ve fâsik u fâcir u lûtî olan hâkimler istidrâc ile cihân-ârâ olsa da âyet: Ayetlerimizi tekzib etmekte olanlar ise biz onları bilemeyecekleri bir cihetten istidrac ile yuvarlayacağız, ve ben onların ipini uzatırım, çünkü keydim pek metindir.20

nassı üzre yüzü ak olup âkıbeti hayr olmayup âkıbet-kârı âk olup hışm ı pâdişâh ile mesmûmen helâk olur.

İşte cânım Evliyâ Çelebim, bizim tâze cüvân nev-zuhûr hâkimlerimiz hod-re'ylikleri sebebiyle Rabbü'l-âlemîn küffârı üzerlerimize musallat edüp bu nehr i Raba'da böyle münhezim olup dîn i mübîne böyle rahneler gelmeğe bâ'is olup devlet i Âl i Osmân'a bu kadar rüsvây ı şe'n geldi ve kal'a i Leve'sinde dahi bu kadar bed-nâmlık olup Leve kal'ası ve Litre kal'ası dahi elden gitdi. Hudâ yı Müte'âl dahi bedterinden hıfz ide" deyü cevâb etdiler.

"Hemân Evliyâm eğer âkıl isen bu seferlerde bulunmayup azm i Arabistân edüp {müfred}:

Mücerredî be-hakikat azîm saltanat est [Mücerred olmak hakikaten azim bir saltanattır.] demişler.

Bu seferlerde ve dünyâda her ne kadar salt u sebûkbâr âdem olursan ol kadar râhat olursun." dedikde Kazancızâde'nin dest i şerîfin bûs edüp bu pendleri gûşıma mengûş edüp cem'î umûrumuzu Rabbü'l-izzet'e tefvîz edüp ol gece memlûklarımızın cümle yorkan ve kebe ve lenselerin ve gayri bâr ı sakîlleri ve cemedân ve serâvîl ve kamîsleri cümle ihrâk edüp ancak dervîşâne birer ihrâm alıkoyup sehel sebûkbâr olduk.21

Evliya Çelebi Hac Yolunda

Tekrar hac yolculuğuna dönecek olursak, Evliya Çelebi'nin hemen rüyasının ertesinde yakın arkadaşı Sâilî Çelebi ve üç yoldaş ve sekiz kölesiyle 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671)'de İstanbul'dan yola revan olmuştur. Evliya, gezi güzergâhını bilinen Hac güzergâhlarından farklı bir rotada yürütmüştür. Burada ilgi çekici olan o günkü Anadolu'nun sosyal ve siyasî olarak içinde bulunduğu durumdur. Zira o yıllarda hac kervanları sıklıkla Celâliler tarafından yağmalanıyor, karşı koyanlar öldürülüyor veya geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Evliya Çelebi'nin Şam'a gelinceye kadar yapmış olduğu bu yolculuğun sahifelerinde bu tehlikelerin her türlüünü görmek mümkündür. Bugüne değin yapılan araştırmalarda bu güzergâhın izlenmesi Evliya Çelebi'nin görmediği yerleri gezme arzusuyla ilişkilendirilmiştir. Buna şu görüş de ilave edilebilir: Belki bu seferki yolculuğunda ona farklı bir yol haritası takip etmesi ve bir nevi Padişah'ın nedimi ve müfettişi olarak diğer bölgelerden haberler getirmesini sağlamak düşüncesi de olabilir. Bu sebeple vaki görüşmelerde kendisinin belirlediği yeni yol ve istikamette izin almıştır. Özellikle Padişah veya Sadrazamdan alınabilecek böyle bir emir ve ferman veya imtiyazlı oluşunu belirten resmi bir dokümanın faydaları sayılamayacak kadar çoktur. Hiç şüphesiz gezip göreceği ve gideceği yerlerde kullanmak üzere aldığı diğer belgelerin yanında bu türden dokümanların da faydalı olacağı kesindir. Evliya Çelebi'nin sultanla olan tanışıklığının eskilere dayandığı ve bu görüşmeden önce de değişik vesilelerle karşılaştıklarını bilmekteyiz. Bu karşılaşmalardan birisi de Evliya Çelebi'nin Kırım'dan dönüşünde gerçekleşmiştir.

Avcılığıyla meşhur olan IV. Mehmet'e kartal, doğan gibi avcılıkta yararlı olan kuşlardan getirmişti. Bu vesileyle padişah tarafından huzuruna kabul edilerek o güne kadar gezdiği yerler bir kez daha kendi ağzından aktarılmıştır. Bu karşılaşmalarında padişah da onu tanıdığını belirterek Evliya Çelebi'yi çocukluğunda Kaya Sultan'ın yanında gördüğünü ve Evliya Çelebi'nin kendisine orada da hizmet ettiğini ifade etmiştir.

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'deki anlattıklarını esas alarak, bu kabul sırasında yukarıda geçtiği üzere Girit'in fethini ve oradaki kale ve çevresini kendi eliyle çizdiği planlar ve resimlerle padişaha bir bir anlattığını da

öğrenmekteyiz. Bu karşılaşmada da bir şekilde daha önce kafasında planladığı yerleri görüp tanımak amacıyla yeni gezi rotası hakkında yardım ve isteklerde bulunduğu tahmin edilebilir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Rabe bozgunundan sonra Kazancızade Süleyman Ağa'nın kendisine olan nasihatleri ve Girit'te karşılaştığı velayetini Seyahatname'sinde bir hikâye ile anlattığı Samudi veya Söylemez Dede'nin de tavsiyesiyle hac işine iyiden iyiye karar vermiştir. Bu arada hacca gitmek ve sonrasında Mısır'a seyahat için bahanesi de vardır. Evliya Çelebi, Mısır'a yeni tayin olunan İbrahim Paşa'yı görme isteğini şu satırlarla anlatır.

Ba'dehu bu şehirden on iki günden sonra Sâhib-i devlet ve kesiretü'l-mürüvvet efendimizden [Fazıl Ahmed Paşa] Giriddeki 'ahd ü mîsâkımız üzre Hacc-ı şerîfe, Mısıra, nadirâtün li-âsr İbrâhim Paşa efendimize gitmek için mektûblar ve menzil emirleri ve bir küheylan esb-i siyâh ihsân alup ve gayr-i vüzerâ ve vükelâ ve a'yân-ı kibârdan ihsân ü inâmlar aldık, husûsân Yeniçeri ağası 'Abdu'r-rahmân Paşa efendimizden yetmiş 'aded serdârın mukarrer nâmelerin ve yüz altun harcırâhın alup cemî'-i ahbâb ile vedalaşup cihân kadar mâl-ı firâvânlar ve nice donluk akmişe-i fâhireler ve kâlâ-yı nâdireler edüp...22

Bu sözleri söyledikten kısa bir müddet sonra Evliya Çelebi'nin yola çıktığını biliyoruz. Bu husus Evliya Çelebi biyografisi ile uğraşan pek çok kimse tarafından iyi tespit edilememiştir. Onun hac seyahatine çıkış sebebi ve yola çıkış tarihi yalnızca İstanbul'da Eyüb Sultan'da görmüş olduğu rüya ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bunun sebebi Evliya -padişah ilişkisini ve o günkü anlayışı iyi anlamamaktan ileri gelmektedir. Barthold ve Köprülü; Evliya Çelebi'nin padişahla buluşmasına inanmazlar: "Hayatına ait bir takım tafsilat, hükümdarlarla olan mülakatı uydurmaktır." diye eksik bir görüş belirtirler.²³ Evliya Çelebi padişahın ve vezirlerin bir nevi gezgin nedimi, muhasibi de sayılabilir.

Evliya Çelebi üzerine araştırmalarda bulunan pek çok ilim adamı onu bugün müfettiş olarak isimlendirebileceğimiz bir devlet görevi yürüten memur veya danışman olarak kabul ederler.²⁴

Sanayi öncesi toplumların haberleşme vasıtalarından birisi hiç şüphesiz bu türden gezginlerdir. Gezginler değişik ülkelerin haberlerini taşıyan elçiler olma özelliğini medya araçlarının yardımıyla bugün görsel malzemeyle süsleyerek sürdürmektedir. Şayet o dönemlerde yaşadığımızı farz ederek olaya yaklaşırsak bu gezginlerin toplumdaki önemini daha iyi anlayabiliriz. Evliya, eserinde karşılaştığı paşalardan birisini anlatırken "Amma Mehmed Paşa bir müverrih-i âlem kimesne olmak ile han hazretleri huzurunda ve bu kadar ulemayı tatar müverrihinler huzurunda...²⁵ sözleriyle değişik şehirlerden gelen ilim adamlarının devlet erkânının meclislerinde sürekli itibar gördüğünün altını çizmiştir. 20. yüzyılın başında köy romanlarında haber kaynakları ve yeni olaylar hakkında bu tip gezginlerin rolünü seyyar, yani gezerek satış yapan kimseler yapmışlardır. O günün medyası diyebileceğimiz bu haber ağının aktörleri hiç şüphesiz milliyeti ne olursa olsun gezginler olmuştur. Masallardan başlayarak bugünün sinemasına, televizyonuna konu olan çizgi filmlerin konuları arasında gezginlerin maceralarını konu alanlar hep ön sıralarda yer almıştır. Bunlardan en ilginç olanı belgesel olarak hazırlanan "İpek yolu" isimli çalışmadır. Bugün sert eleştirilere maruz kalan pek çok seyyahın eseri sonradan değerlendirilme fırsatı yakalamıştır, hatta bazı müellifler sevimli bir kahramana dönüşmüşlerdir. Yine seyahatname türünde yazılmış eserleri inanılmaz derecede rağbet görmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde yer alan bazı uydurma ve gerçek dışı rivayetlerin sebebini araştırırken 17. yüzyıldaki toplumun durumunu gözden uzak tutmamak gerekir. Zira bu nakillerin yaygınlık kazanması ve gerçek gibi kabul edilmesinde ana etken bu olgudur. Evliya Çelebi'nin Cengiz Han ile ilgili anlattıkları ve Mısır hükümdarı Mukavkıs'ın Peygamberimiz ile ilişkisi hakkındaki gerçekdışı rivayetler buna örnek olarak verilebilir. Bütün bu rivayetlerin bize öğrettiği yalnız bir doğru vardır ki; o günkü Osmanlı toplumu içinde özellikle tarihle ilgili rivayet ve nakiller konusunda kafa karışıklığının olduğu ve tarih ve siyer bilgilerinin kaynaklarının sahil bir taramaya tabi tutulmadığı gerçeğidir. Yüzyıllar önce yaşamış toplumlara ayna tutan Seyahatname türü kitaplardan çıkarılan sonuçlar; bize tarihteki yükseliş ve çöküşlerin sebebini anlamamıza yardımcı olacağından dolayı bu tip eserlerin gözden uzak tutulmaması gerektiğini hatırlatır.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden çıkardığımız sonuçlara göre Evliya Çelebi'nin kendisi devrindeki pek çok devlet başkanı ve ileri gelenlerinin kendisine benzer gezginleri ne gözle gördüğünü çok güzel izah etmiştir. Seçkinlerin pek çoğu gezi yapmayı çok istemekle beraber buna değişik nedenlerle imkân bulamamaktadırlar.

Hayatta yapmaya muktedir olamadığı değişik yerlere seyahat şansını başaran bu kimseleri dinlemek onların en büyük zevki olmuştur. Ayrıca onlara maddi ve manevi katkı sağlamakla kalmayarak yeni gezilere teşvik ederek yüreklendirmişler ve gezilerinde gördüklerini ve duyduklarını yazılı hale dönüştürmelerini talep etmişlerdir. Belki Evliya Çelebi'yi rastgeldiği aksaklıklarla ilgili notlar almasına ve değişik idari tedbirler konusunda uyarılar yapmaya iten etkenlerden birisi de, Seyahatnamesini tamamladıktan sonra Padişaha veya sadrazama sunabilme ümididir. Evliya Çelebi üzerine yoğunlaşan bazı araştırmacıların iddiası onun bir nevi müfettiş işlevi gören bir devlet memuru olduğu şeklindedir. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış edebî nitelikli hac seyahatnameleri adlı bir başlık altında seyyahın bu yönüne de dikkat çekilmiştir.²⁶

Klasik hac güzergâhlarını takip ederek Afyon'a kadar gelen Evliya Çelebi'nin, buradan itibaren farklı bir rota izleyerek hac yolunu uzattığına şahit olmaktayız. O, daha önce görmediği yerlerden Uşak, Simav, Kula, Alaşehir, Akhisar, Manisa, Menemen, İzmir, Çeşme, Sakız adası, Sivrihisar, Bodrum, Tire, Nazilli, Denizli, Muğla, Milas, Rodos, Kıbrıs ve Akdeniz'in bu bölgesindeki bazı adalarla, Elmalı, Isparta, Antalya, Alanya, Ermenek, Silifke, Adana, Misis, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Beyrut ve Kudüs'ü ziyaret eder. Aslında onun niyeti Kudüs'ten itibaren Mısır'dan yola çıkan hac kafilisiyle yola devam etmektir. Fakat Evliya Çelebi burada Mısır ve Şam kervanlarının bu sene 10 gün önce hac yolculuğunu başlatmaları hakkında varid olan fermanı öğrenir öğrenmez rotasını diğer İstanbul'dan yola çıkan hac kafilisiyle birleştirmenin akıllıca olduğunu düşünerek Şam'a doğru hareket eder. Mısır'dan yola çıkan kafileye katılmak istese de Mısır'dan kalkan hac kafilisine yetişemeyeceği muhakkaktır. Ayrıca Evliya Çelebi zorda kalmadıkça deniz yolculuğuna çıkmaz ve bundan hazzetmez. Karadan Mısır'a gidecek olursa Sina çölü ve kat edeceği uzun yol çilesine tahammül etmek gerçeği de işin ayrı bir yönüdür. Özellikle hacca gecikme korkusu ağır basar ve kendisine daha yakın olan Şam şehrindeki Hac kervanına yetişmek üzere hareket eder. Hac yolculuğuna buradan itibaren o senenin Sürre alayı ile birlikte hareket eden İstanbul'dan gelen kervanla devam eder. Böylece ferdi olarak başlattığı hac yolculuğunu Şam'da sonlandırır.²⁷ Ayrıca Franz Taeschner de "Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen" adlı eserinde şu satırlarla bu rota değişikliğini değerlendirir. 1926. 38-40: "Auf seiner Pilgerfahrt, die Evliya i. J. 1081H./1670D. antrat, wählte Ev. nicht die allgmeine Pilgerroute quer durch Kleinasien, die er schon kannte, sondern, wohl aus dem Drange, Neues zu sehen, reiste er selbständig auf ihm noch neuen Wegen bis Damaskus; erst hier schloß er sich einer Pilgerkarawane an und reiste auf der üblichen syrischen Route nach Mekka, um von da auf der ägyptischen Route nach Kairo weiterzureisen." (Evliya Çelebi, hac seyahatini 1081/1670 tarihinde başlattığında, o herkes tarafından takip edilen kendisinin daha önce gördüğü Anadolu'nun ortasından geçip giden güzergâhı takip etmeyerek yeni yerler görmenin ve tanımanın getirdiği zorlamayla o kendisine has bir yolu takip ederek Şam'a kadar geldi. Oradan itibaren Şam'dan kalkan hac kafilisine katılarak klasik hac yolu üzerinden Mekke'ye kadar gelip oradan dönüşte bu sefer Mısır hac kafilisiyle Kahire'ye doğru yolculuğuna devam etti.²⁸

Evliya Çelebi elinde olan resmî belgelerden Şam'a kadar da olsa hac yolculuğunda bolca istifade etmiştir. Elinde olan bu resmî belgeler sayesinde devamlı olarak o bölgenin en büyük mülki amiri veya o bölgenin mahkemesinde görevli bir kadının hususi misafiri olabilmıştır. Yine Avrupa ülkelerine geziye başlamadan önce Evliya Çelebi elçi heyeti ile birlikte bulunduğu Avusturya İmparatorundan bir çeşit berat almış olduğunu nakleder. Bu beratı gezisi sırasında kullanmış, Mısır'da iken de Sudan ve Afrika'daki diğer yerleri görmek için aynı şekilde bir üst düzey devlet görevlisinden resmî belge aldığını bilmekteyiz. Evliya Çelebi bundan ironik bir biçimde şöyle bahseder: "ve nâmesinde Hâkiri ta_rif ve ta_bir öyle tasvîr etdi kim güyâ der-i devlet tarafından gelir bir mîr-i 'âlemiz".²⁹

Hac ibadeti esnasında Evliya Çelebi'nin bir yardımcısı da oradaki delil diye isimlendirilen rehberlerdir. Bunlardan eserinde "... deyüp delil ile gitmek gerek zîrâ delilsiz olmaz"³⁰ diye belirtir. Belki de Mekke ve Medine'yi anlattığı bölümde geçen ve Seyahatnamesine dercettiği ayet-i kerimeleri ve duaları delillerden öğrenmiş olması mümkündür. Yine İslam tarihi ile ilgili eserinde naklettiği pek çok doğru olmayan rivayetlerin kaynağı da muhtemelen deliller ve burada karşılaştığı bazı âlimlerdir. Büyük ihtimalle Nureddin Zengî ve onun devrinde vukû bulan Hz. Peygamberin cesedinin kaçırılma teşebbüsünün abartılı hikâyesinin sorumluluğunun bir kısmı Evliya Çelebi'nin kendisinden belki daha büyük bir kısmı da bu delillerin anlattıklarından

kaynaklanmış olabilir. Seyahatname'de Peygamberin cesedinî kaçırmaya teşebbüsle ilgili iki farklı anlatım vardır. Her iki anlatıda dokuzuncu ciltte yer almaktadır. Bunlardan Şam'ı anlattığı bölümdeki versiyon kısa ve abartılardan uzak ve farklıdır:

Ve Monlâ mahkemesi kurbunda Âl i Ekrâd Atabegiyân'dan Hazret i Sultân Nûreddîn eş-şehîd ibn Ak Sunkur el-Bersakî. Hazret i Risâlet'in kabri şerîfine Râfızîler lağım ile varup vaz' ı yed edecek mahalde hemân Hazret i Risâlet-penâh Nûreddîn i şehîd'in rü'yâsına girüp, "şu zâlimler beni kabrimden çıkarmak isterler. Senin gelmene müfevâz olunmuşdur. Bunda sırrullâh var, elbette yetiş" dedikde der-akab Nûreddîn hâbdan bîdâr olup bu kadar heccân ve hussân ı küheylân ile yedi gün ve yedi gece berk i hâtif gibi erüp cümle ahâlî i Medîne'yi alâ-tarîkî'z-ziyâfe da'vet edüp cümlesine nigerân eder. Ammâ menâmında Hazret i Risâlet'in şu zâlimler deyü gösterdiği âdemler yok. Nûreddîn i şehîd eydir:

"Ey ümmet i Muhammed! Elhamdülillâh ta'âm firâvân, dahi garîbü'd-diyâr mücâvirînden kimesneler yok mu?" deyince,

"Hayır pâdişâhım hâs u âm ve pîr [ü] civân cümle geldiler. Ammâ iki garîb beze miskîn halkdan münzevî kimesneler var, gâyet perhîzkâr âdemlerdir, anlar kaldı. Ammâ bu ta'âmı anlar yemezler ve da'vet etseniz gelmezler. Ehl i hâl sâhib i sülûk merd i Hudâ'lardır" deyü hüsn i hâllerine şehâdet etdiler. Nûreddîn eydir,

"Elbette cebren varup anları getirin. Bizim hasbeten lillâh olan ta'âmımıza anların dest i nâ-mübârekleri dokunsun" deyü huddâmlarına işâret edüp meclise hâzır edince koca Nûreddîn "Sadakte yâ Resûlallâh" deyüp secde i şükr etdi.

Der-akab hücrelerin basdurup lağım yolunda yedi âdem dahi kazma ve kürekleri ile meydân ı mahabbete çıkarup bunları birer birer söyledüp tokuzun dahi katl edüp Hazret i Risâlet'in kabri şerîfi etrâfın kazup cânib i erba'asın üskündürelere alup altından dahi lağım-misâl kazup ıskaralar üzre alup bizzât hemân Hazret i Risâlet'in ol hâk i müşk i amber-fâmı sandûka-vâr bir mu'allak şey oldu, andan niçe bin kantâr nühâs ı hâs ve rusâs ve kalay ve nühâs a'vânî her ne kadar var ise bahâları ile cem' edüp bu cümleyi âteş i azîm ile eridüp uyûn ı câriye-misâl cereyân etdirüp ol hafr içi leb ber-leb olup Hazret i Risâlet-penâh bir tuç kal'a içinde hâlâ âsûdedirler, gûyâ pûlâd ı Nahcivân'ıdır, bu mezkûr tuç sandûkanın üstün dahi parça parça tuçlar ile pûşide edüp yine dahi taşradan bir kat dahi demir kafesler kim herbiri kol kalınlığı demirler ile ihâta etdirüp vücûd ı şerîfleri üzre hâlâ bu kubbe i âlîyi binâ edüp Medîne i münevvere'yi kal'a içine aldı. ibtidâ kal'a i Medîne Hazret i Nûreddîn i şehîd'in binâsıdır.³¹

Burada aynı anlatının geçtiği diğer yer olan Medine'yi anlattığı bölümle karşılaştırılırsa konunun ne kadar geniş ve tafsilatlı anlatıldığı anlaşılabilir. Evliya Çelebi bu bölümde, Peygamberin cesedinin kaçırılması hadisesini tabir yerindeyse dallandırıp budaklandırarak 7-8 sayfaya yayarak anlatmıştı.³²

Yine İslam Tarihi ve siyerle ilgili konularda anlattıklarında abartının boyutları gittikçe artar. Uhud dağından bahsederken yer verdiği Uhud savaşı ile veriler tamamen tutarsızlık arz eder. Bunun nedenleri arasında onun muhayyilesinin buna müsait oluşunun yanı sıra oradaki delillerin ve birlikte Hac yaptıkları arkadaşlarından duyduğu anlatıları olabilir. Osmanlı'nın yükseliş dönemlerinin son demlerini de olsa gören birisi ve kendi yakınlarından başta babası gibi uzun ömür sürmüş devrin yaşayan canlı şahitlerinden dinledikleri de onun zihin dünyasını çok etkilemiştir. Ayrıca Viyana bozgununa kadar Osmanlı'nın erişilmezlik gücü konusunda okudukları, dinledikleri Hz. Peygamberin dönemindeki hadiselerle bağlantılması belki de onun saf imanının bir gereği olarak da kabul edilebilir. Bu abartılı aktarım bir yönüyle Arapçada bir kaide olarak bilinen kesretten kinaye olarak da kabul edilebilse de İslam tarihi ile ilgili konularda Seyahatname'nin başvuru kaynağı olarak referans alınamayacağını gösterir. ³³

Mekke ve Medine şehirleri Seyahatname'de oldukça geniş bir şekilde yer almaktadır. Evliya Çelebi, Medine'de anlatılması gereken yerleri sadece Mescid-i nebevi ile sınırlamaz. Buna Medine şehrinin surları dışında kalan ziyaret yerlerini detaylı bir şekilde anlatır. Bu anlatının referansları da muhtemelen önceki bölümlerdekiyle aynıdır. İslam tarihine müstenit olarak bahsettiği mevzuların başında Taberi Tarihi'nin muhtasar bir çevirisi

gelmektedir. Bu çalışma Türkçeye Farsçadan yapılmıştır. O bakımdan ilmi güvenilirliği ve kaynak oluşu reddolunmuştur. Mehmed Altıparmak'ın Siyer Kitabı yine Sükkerîzade isimli bir din âliminden aldığını söylediği bazı dualar ve dinî bilgiler bunlar arasında sayılabilir.³⁴

Belki bu ismi verilen şahsın orada hacılara rehberlik yapan bir delil olması mümkündür. O güne kadar bilinen bizce kesin olarak tespit edilemeyen bazı menasik kitaplarından faydalanılmış olması da düşünülebilir. Yine bu kişinin onun Mısır'da tanıştığı ve kendisinden 10 sene ders aldığını söylediği Şeyh Ali Şabramellisi olması mümkündür. Bu şahsın adı metinde YKY yayınındaki neşirde³⁵ Şümürlesi olarak okunmuştur. Bu şahıs ve hayatı için şunlar söylenebilir. Şeyh Ali Şabramellisi veya Şobramellisi diye okunduğu görülmüştür: Ali bin Ali ebu'z-ziyâ Nureddin Eşşabramellisi, Şafî mezhebinden olup Kahirelidir. Muhakkikîn denilen âlimler zincirinin en sonucusudur. Nakli ilimlerde pek çok şey kaleme almıştır. Zamanında her konuda dikkati ve yüksek kavrayışıyla tanınmıştır. Hoşgörülü ve anlayışlı birisi olup talebelerine bile bir yanlış veya kusurlarında "Ey falan Allah senin bu halini düzeltsin" tarzındaydı. Devrindeki bütün âlimler arasında deyim yerindeyse en önde geleni sayılabilir. Doğum tarihi 997-998 / 999 olup vefatı 1087 yılında 18 Şevval (Perşembe günü)³⁶ "Kûrânî" maddesinde Kurani'nin hocası olarak ismi Şabramellisî diye verilmektedir.³⁷ Onun bu zat dışında kendi araştırmalarıyla başka kaynaklara ulaşabilmesi de olasıdır. Zira Evliya Çelebi'nin burada zikrettiği uzun dualardan birisi Gazali'nin İhyâ-u ulûmi'd-dîn'inde bulunmaktadır.³⁸

Evliya Çelebi'nin hac yolculuğunun önemli durağı Medine'ye ne zaman vardığı ve orada neler yaptığı konusuna gelince burada şunlar söylenebilir.

Evliya Çelebi 9. cildin tamamına yakını ayırdığı hac yolculuğu ve sonrası (Mısır hacılarıyla Mısır'a dönüşü) bu konuya ne kadar önem verdiğini gösterir. Hac yolculuğuna başlama tarihi 12 Muharremdir 1082 (21 Mayıs 1671). Bu gezisinin aslında gecikme sebebi bu seyahati arzuladığı halde başka nedenlerle gerçekleştirilememesi değildir. Yukarıda anlatıldığı üzere Edirne'de padişahla buluşmasından sonra aldığı hediyeler, yazılar onun bu işi çoktan kararlaştırmış olduğunu gösteriyor. Burada iki ihtimal hatıra geliyor. Birincisi, Evliya Çelebi önce hac için gönderilen Sürre'yi götüren kafileye ve böylelikle İstanbul hacılarına katılarak yolculuğuna devam etmek istemiştir. İkinci ihtimal de başka güzergâh takip ederek böylelikle yeni yerler görmek arzusuna yenik düşmüştür. Evliya Çelebi İstanbul'a her gelişinde nedense buradan hiç ayrılmak istememektedir. Seyahatname'de geçtiği üzere her gelişinde de burada biraz daha kalmak arzusu baskın gelir. Nitekim kendisi eski dostlarıyla bir araya gelerek sohbet, yeme, içme gibi eğlencelerden başını kaldıramaması gibi mazeretler ileri sürer. Doğrusu şöyledir, o senenin hac kafilisi çoktan yola çıkmıştı. Onun İstanbul'dan yola çıkarsa bile bu kafileye erişmesi zordu. O bakımdan acele etmesini gerekli kılabacak ortada bir neden yoktu. 27 Eylül 1669 (23 Cemaziye'l-evvel 1080) tarihindeki Girit'teki önemli fetihlerden olan Kandiye şehrinin fethinden sonra Mayna'daki karışıklıklar ve diğer yapması gereken işler nedeniyle Evliya acele bir şekilde Arnavutluk üzerinden Edirne'ye gelmişse de bu tarih açıkça belirtilmemekle birlikte bunun recep ayının sonu veya şaban ayının ilk haftası olması muhtemeldir. Bilindiği üzere hac için yola çıkarılan Sürre Alayı Recep ayının 12'sinde İstanbul'dan hareket etmekte idi. Buna göre ister kendisi tek başına isterse bir Sürre kafilisi ile bu sene hac yolculuğuna çıkması artık mümkün değildi. Özellikle Anadolu'nun o günkü durumu göz önüne alınırsa daha önce belirttiğimiz gibi hac yolculuğuna Evliya Çelebi'nin tek başına veya birkaç arkadaşıyla gitmesi büyük tehlikeler içermekteydi. O seneki kafilayı kaçırmıştı. Fakat gelecek hac yolculuğuna da hayli vakti vardı. Evliya Çelebi o yıl için hacca gitmeyi aslında kafasında çoktan ertesi seneye ertelemişti. Fakat Evliya Çelebi ile ilgili biyografi ve ansiklopedik bilgi yazarların dikkati ise yukarıda geçen Eyüp Sultan'ı ziyaretine yoğunlaştığı için bu ayrıntı gözden kaçırılmıştır. Neredeyse hac ziyaretine karar vermesi Eyüp Sultan türbesini ziyaretle ilişkilendirilmiştir. Hâlbuki yine burada Evliya Çelebi bizi yaptığı işlerin hepsinin manevi bir işaretle olduğu gerçeğine inandırma çabasına girerek kafa karışıklığına yol açmıştır. Yine burada Kadir gecesindeki rüyasını 27 Ramazan 1081 (7. Şubat 1671, Cumartesi) günü görmüş ve ertesi günden itibaren bu hac gezisinin hazırlıklarına başlayarak yine aradan neredeyse 3 ay 11 gün geçtikten sonra yola çıkmıştır. Muhakkak o dönemde meşguliyetlerinin galebe çalması veya tahminimizce gezileri hakkında devrin

büyüklerine gidip gelmesi ve caize toplaması da düşünülebilir. Evliya Çelebi hazırlıklarını tamamlayıp hac yolculuğuna daha önce geçtiği üzere 12. Muharrem (21 Mayıs 1671, Perşembe) günü çıkabilmiştir.

Evliya Çelebi İstanbul'a geldiği Şaban ayının 15'inden 26 Ramazan'a (Kadir Gecesi) kadar geçen süreyi her zaman olduğu gibi kesretten kinaye bir şekilde altı ay olarak bahsediyor ki, aslında bu süre 1 ay 11 gün yaklaşık 40 gün civarındadır. Buna göre Evliya, İstanbul'dan Şam'a kadar olan yolu yeni güzergâh üzerinden (Yolculuk tarihleri: 12 Muharrem 1082-Şevval (31 Ocak - 29 Şubat 1072) 10 ay sonunda ulaşmış ve İstanbul'dan gelecek olan Sürre alayını Şam'da Zilkade'nin 30'ına (1082: 29 Mart 1672) kadar beklemiştir. Bütün bu beklemlerin yegâne sebebi yol güvenliği ve kafiyeyle olan yolculuğun rahatlığıdır. 20 günlük bu zorunlu konaklamanın ertesinde 31 Mart 1672 (4 Zilhicce 1082)'de Sürre kafilesiyle birlikte hareket etmiştir. Evliya Çelebi, büyük bir kafiye ve koruma ordusunda olmasına rağmen, bir kısım tabiat şartlarından kaynaklanan zorlukların yanı sıra Şam'dan sonraki hac güzergâhındaki yolların seyr ü sefere uygun olmaması gibi nedenlerden Mekke'ye ancak 7 Zilhicce (9 Nisan 1672) günü ulaşabilmiştir. Bilindiği üzere hac ibadetinin olmazsa olmaz şartlarından olan Arife gününde Arafat'ta Vakfe'den 2 gün önce Mekke'ye erişilmiş olması gerçekten onun ne kadar talihli birisi olduğunu da gösterir.

Medine Mekke arası menazil kitaplarında 106 saat olarak belirtilmiş olmakla beraber Evliya Çelebi'nin verdiği saat hesapları 130- 140 saat civarındadır. Büyük bir ihtimalle bu saat farkı kervanın kış veya yaz seferleri ve iklim ile ilgili şartlardan kaynaklanmış olabilir. İkinci bir ihtimal Evliya Çelebi'nin yine bu mesafeleri yuvarlak bir hesaplama yaparak ifade etmiş olmasıdır. Bu süre bazen deve, at, katır süratleri ve kalabalık ve kervana saldırılar durumunda normal sürenin üzerine çıkmaktadır. Sürre alayının Mekke ve Medine'de normal süre olarak toplam 19 gün kalması adettendi. Dönüş Medine'den olur ve bu dönüşte de 3. gün hemen hareket edilirdi: "Mısır Huccâcı Medîne'de iki gün ancak oturup zevk edemezler." Hibri'nin Mesâlik-i Memâlik adlı eserindeki şu ifade bunu doğrular. "De'b-i Kadim üzere 2 gün oturaktır, üçüncü gün kalkılır" sözü burada iki gün kalındığının kesin delilidir.³⁹

Sonuç ve Değerlendirme

17. yüzyılda Osmanlı Devletinde yaşamış ve devrine göre iyi bir eğitim almış olan Evliya Çelebi'nin İslam tarihi ile ilgili abartılı rakamlarla muhtevi bilgileri Seyahatnamesine dercetmiş olması paradoks bir durum arz etmektedir. Bunun belki de onun hamiyet-i dinîyesinden kaynaklanan bir durum diyerek üzerinde durulmayabilir. Fakat bu durumun Osmanlı eğitim sistemine maledilmesi doğru değildir. Buradaki eksiklikler daha çok onun çevresindeki ilmiye mensuplarının söylediklerini herhangi bir filtreden geçirmeden eserinde kullanmasıyla alakalandırılabilir gibi onun bitmek tükenmek bilmeyen yolculukları sırasında bu konularda tamamlayıcı bir biçimde eğitimini sürdürememesiyle de ilintilendirilebilir. Fakat eserinin hac kısmında geçen menkıbe ve hurafelerle, mevzu rivayetlerin bol miktarda yer alması şaşırtıcıdır. Biz bu verilerden o günkü halkın bilgi seviyesini öğrenmekle kalmıyor, Enderun'da kısa sürede de olsa eğitim almış eğitimli bir Osmanlı aydınının bu tür konularda zaaf göstermesine şahit oluyoruz. Onun bu anlatılarında bu tür eksik veya abartılı rivayetleri nakletmesi karşısında hayret ediyoruz. Bunlardan en ilginç şudur ki Hz. Peygamberin hayatı ile ilgili bilgilerde yapılan yanlışlıklardır. Mesela hicret edenlerin sayısını 200 bin vermesi ve Uhud savaşıyla ilgili detaylar üzerinde durulması bunlardandır. Hacıların yolunu kesip soyanların cezalandırılmalarında usul ve bu konudaki tavizsizlik dikkat çekicidir. Vezir Sarı Hüseyin Paşa'nın bu yol kesicilere karşı sergilediği sert tavır da gözden uzak tutulmaması gerekir. Medinelilerin hacılara karşı olan tutumları bugün dahi ziyaretçilerin memnuniyetine sebep olmaktadır. Medine'deki o günkü mevcut mimari eserlerin durumunda daha sonraki dönemlerde yazılan ve gösterilen eserlerde gelişmeler olduğu gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Bugünkü önemini yitirmiş olan yağ mahzenleri ve imaret küplerinin zamanında ne kadar önemli olduğu ve şehir hayatındaki fonksiyonunun bilinmesi de eski usul aydınlatma ve vakıf anlayışlarını kavramamıza yardımcı olur. Bu aydınlatmada kullanılan yağın kaynağının Tunus eyaletindeki Suse oluşu ve nedenleri araştırılmaya değer konulardandır. Suse şehrinin ekonomik, sosyal yapısı üzerine yapılan çalışmalar da mutlaka dikkate alınmalıdır. Mücavir olarak Medine'de yaşamının cazibeli oluşu ve seyyahımızın da buna neredeyse meyletmek üzere olduğunu ifade eden cümleleri Peygamber aşkının ve sevgisinin bir göstergesidir. Yine burada gönderilen hediyelerden ekonomik seviyenin 17. yüzyıldaki durumu hakkında fikir sahibi

olunmaktadır. Hediyelerin çeşitliliği ve anlatılmasından anlaşılın şu ki, bu hediyelerin büyük bir kısmının o günkü ışıklandırmayı sağlayan eşyalardan seçilmesidir. Modern çağda elektrik enerjisi sayesinde bugün bu geleneğin artık kaybolduğunu belirtmek gerekir. Medine Camiinde namaz kılınırken "Şafii, Hanefi, Maliki, Hanbelî" şeklinde düzenler alınması da o dönemdeki mezheplere olan yaklaşımı gözler önüne serer. Bu camide yer alan hatlar İslam yazı sanatının değişik devrelerindeki gelişimine örnek teşkil eder. Medine Camiinin yapımına ve genişletilmesine katkısı olan isimler zikredilmiş ve Nureddin Zengî döneminde olan ceset kaçırılması ile ilgili bölümde mücavirlerin karşılanması, şehrin temizliğinin nasıl yapıldığı hususu hakkında bilgi vardır. Mısır'ı anlattığı bölümde Kahire'nin temizliğindeki metodu bir Arap şehri olan Medine'de de görmekteyiz. Medine'ye gelen sultanların halka davranış ve muameleleri bu hikâyede dolaylı da olsa ortaya konulmaktadır.

17. yy'da dindar bir hacının Mekke ve Medine ziyaretlerine başlamadan önce, başlarken ve sonrasında ne gibi hazırlıklar yapması gerektiği ve bu esnada okuması gerekenler, delile duyulan ihtiyaç ve ziyaret sırasında dikkat edilmesi gerekenleri sıralayabiliriz. Osmanlı-İran çekişmesi ve Osmanlıların o günkü İran'a bakış açısı eserde dolaylı olarak yansıtılmaktadır. Mekke, Medine ve bu havali hakkında geniş tafsilat vardır. Suyun önemi, Mekke ve Medine'de suya duyulan ihtiyaç, ticaretin özellikle hac mevsiminde olan canlılığı göze çarpan tespitlerdir. Giyim-kuşam ve erkek-kadınların özellikleri ve dinlenme, gezinti yerleri buna eklenebilir. Bugün düz bir arazi görünümü veren Baki Mezarlığının o günkü durumu burada defnolunmuş kimselerin isimleri ve yerlerinin tarifleri bugün için de yol gösterici olabilir. O günkü anlayışa göre yani Vehhabilerden önceki dönemde türbelerde yapılan bazı uygulamalar, Hz. Hamza türbesinde kılıç takılması, Sa'd b. Vakkas türbesinde ok-yay taşınması gibi yüzlerce ayrıntı buradaki anlatımda mevcuttur.

Mekke ve Medine bölümünde yer alan çok sayıda ayrıntıya bakılırsa bunun doğrudan bir menazil veya menâsik kitabından alındığını iddia etmek zordur. İncelemelerimizde kendisinden önce yazılmış ve onun kullanması muhtemel olan çalışmalarda araştırılmamızda yer yer benzerlikler olmasına karşın konunun bire bir anlatıldığı yerlerden çok farklı bir anlatıma rastladık. Fakat Mısır'da eserini yeniden gözden geçirirken elinin altında yer alan başta Taberi Tarihi'nin eksik çevirisi olmak üzere İhya ve benzeri kitaplardan yararlandığı anlaşılmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre Evliya Çelebi, eserini kaleme alırken özellikle bu bölümde sadece bu tarz bir kitaptan yararlanmayarak, muhtemelen kervanla beraber yola devam eden ilim adamlarından, vaizlerden, görevlilerden bunları şifahen alması da ihtimal dışı tutulamaz. Onun, burada en azından menziller konusunda kendisini herhangi bir kitaba veya kaynağa tamamen bağlamadığı düşünülebilir. Menâzirü'l Avâlîm kitabından belki hac yolculuğunun ilk safhalarında yararlanmış olduğu kabul edilse bile Şam'dan sonraki yerlerde benzer ifadelerinin yer aldığı eserlerden bütünü itibarıyla bu değişik kaynaklardan hangisini seçtiği çok net ve belirgin değildir. Çalışmamızda karşılaştığımız bir güçlük de menazil ve menasik kitapları başlığı altında kütüphanelerde gerek yazma gerekse daha sonra bu yazma eserlerin tab edilmişlerinden oluşan pek çok eserle karşılaşmış olmamızdır.

Sonuç olarak Evliya Çelebi'nin hac ziyareti başlı başına bir vakiadır. Fakat bu seyahatinin dolambaçlı yoldan başlaması yukarıda belirtildiği üzere değişik nedenlerle açıklanabilir. Burada hac yolu üzerinde geçtiği yerler hakkında bilgi kaynakları da çeşitlilik arz eder. Hac bölümünün menâsik denilen hac ibadetinin nasıl yapılacağını anlatan kısımların kaynakları arasında ilmihal kitapları başta olmak üzere bazı siyer ve ahlak kitaplarının yanı sıra kendisinin ders aldığı veya Hacda beraber bulunduğu bazı İslam âlimlerinin bu bölüme katkısı olduğu kesindir.

KAYNAKÇA

Abdu'l-Bâi, Muhammed Fu'âd, Al-Mu'camu'l-mü_fehres li-elfâi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire, 1981.

Amed Said, bin Selim, Al-Madinatu l-Munawwara fi l-karnir-rabil aşara'l hicri, Medina, 1414/1993.

Atıparmak, Muhammed, Delâil-n Nübüvve-i Muhammedi ve Şemâî'li Fütüvveti Ahmedi, I-III, İstanbul 1327/1911.

as-Sahavi, Şemsü'd-din, al-Tuhfatu l-Latifa fi Târii l-Madânati ş-Şarifa, I-II, Beirut, 1993.

Atalar, Münir, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara, 1991.

Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, tercüme: M. Fuad Köprülü. Ankara, 1977.

Baysun, Cavit, "Evliya Çelebi'ye Dair Notlar". Türkiyat Mecmuası, XII (1955): 257-64.

Bidwell, R., Travellers in Arabia. Lübnan, 1994.

Bruinessen, Martin van, H. Boeschoten, Evliya Çelebi'n in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname Edited with Translation, Commetary and Introduction. Leiden and New York 1988.

Burckhardt, J. Lewis, In Mekka und Medina, An den heiligen Stätten des Islam Hrgs. und eingeleitet von Uwe Pfulmann, Berlin, 1994.

Coşkun, Menderes, "Osmanlı Türkçesiyle Kaleme Alınmış Edebi Nitelikli Hac Seyahatnameleri" Türkler, XI, 806-814, Ankara 2002.

Dankoff, Robert, K. Kreiser, Materialien zu Evliya Çelebi. II. A. Guide to the Seyahat-name of Evliya Çelebi, Bibliographie raisonnée. Wiesbaden 1992.

-----, An Evliya Çelebi Glossary, Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name, Harvard 1991.

-----, Evliya Çelebi in Bitlis. The Relevant Sections of the Seyahatname, ed. with Translation, Commentary and Introduction. Leiden, New York u.a. 1990.

-----, Robert Dankoff, "Evliya Çelebi Seyahatname'si Işığında Osmanlı Toplum Hayatı" (çeviren: Nasuh Uslu) Türkler. 10. 274.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988.

Encyclopedia of Islam, New Edition. Leiden: 1954.

Enzklopädie des Islam, Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der mohammedanischen Völker, 1-4. Leiden - Leipzig, 1913-34. (Nebst) Ergänzungsband. 1938.

Eren, M., Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinîn Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma, İstanbul 1960.

Erkılıç, Cafer, Evliya Çelebi, İstanbul, 1954.

Evliyâ Çelebî, Seyâhatnâme. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 306, Bd. 9.

-----, Seyâhatnâme, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa 448-452, Bd. 9.

-----, Seyâhatnâme, Hrsg. Ahmet Cevdet, Maarif Nezareti, Der-saadet İkdâm Matbaası, I-VI, İstanbul, (1314-1318/1896-1901); Hrsg. Kilisli Rifat Bilge Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, Devlet Matbaası, VII-VIII, İstanbul 1928; Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul 1935. Bd. X Kültür Bakanlığı, Bd. IX İstanbul 1938.

-----, Eç Seyâhatnâmesi Topkapı sarayı Bağdat 304 yazmasının Transkripsiyonu- Dizini, I-X, Haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul 1995.

Eyyûb Sabrî Paşa, Mirât-û'l-aremeyn, I-III. İstanbul 1301-1306 /1883-1889.

Faroqhi, S., Herrscher über Mekka. Die Geschichte der Pilgerfahrt, München, Zürich, 1990.

ibrî, 'Abd al-Ramân, "Menâsik-i Memâlik". Hrsg. Sevim Ilgürel, Tarih Enstitüsü Dergisi, 6 (1975): 111-28, Tarih Dergisi, 30 (1976): 55-72, Tarih Dergisi, 31 (1978): 147-62.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd, Tarîhu'l-Medîneti'l Münevvere Abârû'l-Medîneti'n-nebeviye, Haz. Fehim, Muammed Şeltî, I-IV, Cidde 1399-1402/1979-1982.

Ibn Baûta, Tufatu'n-nuzzar fî Garâ'ibi'l-amûâl vel-acâ'ibil-asfâr. Beyrut 1379/1960.

Ibn Cubayr, Riletü ibn Cubayr. Beirut 1400/1980.

Ibn Salam, Amed Sa'îd, Al-Madina al-Munawwara fi'l-arn al-rabil-aşar al-hicrî. Kahire, 1414/1993.

Islam Ansiklopedisi Islam alemleri coğrafya, etnografya ve biyografya lughatı. I-XIII, İstanbul, 1940-86 (1. baskı), 1963-86 (2. baskı).

Iz, F., "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi". In: Boğaziçi Üniversitesi Dergisi VII (1979) 61-79.

Korkut, M. Buğday, Evliyâ Çelebis Anatolienreise aus dem dritten Band des Seyâatnâme, Leiden u.a. 1996.

Kreiser, Klaus, Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ çelebî: Ein Beitrag zur Kenntnis der osmanischen Stadt, Freiburg 1975.

Kreutel, R. F., "Neues zur Evliya çelebi Forschung". Der Islam 48 (1972): 269-298.

Kreutel, Richard, Im Reiche des Goldenen Apfels, Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Festung Wien anno 1665, Übersetzt und erläutert von Richard F. Kreutel Stark vermehrte Ausgabe besorgt von Erich Prokosch und Karl Teply, Graz 1987.

Kütükoğlu, Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usûl, İstanbul 1995.

Laut, J. Peter, Materialien zu Evliya çelebi, I. Erläuterungen zur Karte B. IX 6 Kleinasien im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi, Wiesbaden 1989.

Mackay, Pierre, "The Manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi, Der Islam 52 (1975): 278-98.

Muhammed Amin ibn Fadl Allah Muhibbi, Khulsat al Athar fi A'yan el-karn al-hadi a'shar, Beyrut, III.

Mekki, M. S. Medina, Saudi Arabia: a geographic analysis of the city and region, England 1982.

Nablûsî, 'Abdu l-Gânî, al-aîa wa l-Macâz fî Rila ilâ Bilâdi ş-Şâm wa Mîr wa l-icâz, Şam, 1989.

Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul 1983.

Prokosch, Erich, Ins Land der geheimnisvollen Func: Ein Reisebericht aus dem Sudan des 17. Jahrhunderts, übersetzt und erläutert von Erich Prokosch. Graz u.a., 1994.

Samhûdî, Vefâ'u l-vefâ bi-abâr-i dâr'el Muafâ. Beirut 1984.

Schulze, Reinhard, "Richard Burton in Mekka". West Meets East: Klassiker der britischen Orient-Reiseliteratur. Yayınlayan: Christoph Bode, Heidelberg, 1997.

Taberî, M. bin Cerîr, Tarîhu'-aberî el-Ma'rûf be-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I-IV, Beyrut 1403 / 1983.

Taeschner, Das Anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen, I: Leipzig 1924-II: 1926.

-----, "Die neue Stambuler Ausgabe von Evliya Tschelebis Reisewerk", Der Islam 19 (1931): 299-310.

Teply, Karl, "Evliya Çelebi in Wien". Der Islam, 52/I (1975) 125-131.

Tezcan, Nuran, Evliyâ Çelebî in Manisa, Leiden, 1999.

Toynbee, Arnold, Unaufhaltsam wächst die Stadt (Cities on the Move), aus dem englischen von Liselotte Mickel, Stuttgart 1971.

Uzunçarşılı İ. Hakkı, Mekke Mükerrerme Emirleri, Ankara 1984.

Zenker, J. Th., Türkisch - Arabisch - Persisches Handwörterbuch, Leipzig, 1866. Neudruck Hildesheim, 1979.

SPOTLAR

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Eren, 1960; 21.

2 Ebû Dâvud, "Menâsik" 9; İbnu Mace "Menâsik" 49.

3 Menasik ve Menazillerle ilgili kaleme alınmış değerli bir çalışmayı burada zikretmek gerekir. İzzet Sak, Cemal Çetin "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sy. 19, 2004, s.200-260. Bu makaleden yola çıkarak tetkik ettiğimiz kaleme alınmış bazı menazil ve menasik kitaplarının isimleri şöyledir: Anonim, Menâzilü'l-Hacc Mesâfetü'l-Acc ve's-Sacc, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi bölümü, 241/2, Anonim, Menâzilü'l-Hacc, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh Sultan, 150 m, Mustafa Sınâî, Menâzilü'l-Hacc maa Menâsiki'l-Hacc, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, 2917, Hac Risalesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, 930/3, Hac Hakkında Bir Risale, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma bağışlar, 2406/3, Anonim, Menâsik-i hac (Der Zikr-i Menâzil) Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 267., Anonim, Zikr-i Menâzil-i İstanbul'dan Şam'a ve Medine ve Mekke ve Cebel-i Arafât'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 639, Mehmed Edib bin Muhammed Derviş, Nehcetü'l-menâzil, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 408, bu çalışma daha sonra tab edilmiştir. Matbaa-i Amire İstanbul/1257. "Abd al Rahman ibri", "Menâsik-i Memâlik", yay. Sevim İlgürel, Tarih Enstitüsü Dergisi, 6 (1975): 128, Mustafa el-Bosnavî, Kitâb-ı Delil'l Menâhil ve Mürşidü'l Merâhil, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi 1024.

4 Kütükoğlu 1995, 9-15.

5 Evliya, 2007, X 460.

6 Evliya, 2003, VIII, 632.

7 Eren, 1960, 1-12.

8 Evliya, 2006, I, 12.

9 Evliya, 2005, IX, 325.

10 Evliya, 2006, I, 9.

11 Evliya, 1998, II, 3.

12 Hac kelimesi, fıkıh terimi olarak imkânı olan her müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmesini ve belli bazı dinî, görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadeti ifade eder. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapça'da hâc (çoğulu huccâc), Türkçe'de hacı denir. Ahmet Özel. "Hac", TDVİA c.XIV. 381. Ayrıca Mekke ve Medine hakkında yazılan bazı eserler de şunlardır: Arnold, Toynbee Unaufhaltsam wächst die Stadt (Cities on the Move), İngilizceden çeviri, (Stuttgart, 1971), s. 131. Medine şehrinin tarihi Mısırlı tarihçi için Samhudi, Vefâ_u l-vefâ, III (Beyrut 1984): s. 156-173; Eyyûb Sabrî Paşa, Mir_ât-ü Medine (İstanbul 1304/1886,) s. 295; W. M. Watt, "Medîna", EI2, V (1986): s.994; W. M. Watt, Muhammed at Medina, (Oxford 1956): s. 154; Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, Semavi Eyice "Cami" TDVİA, VII,

(1993): 46-92; Hadis kitaplarındaki ilgili yerler için bakınız, Buharî, Fâzlu's-salât fî mescid-i Mekka ve'l Medîne I, 6, Müslim Hac, 505-511.

13 Özel, 1996; 382-416.

14 Silahdar 1928, 611-612; A. Yılmaz, 2001. 30

15 Evliya 2005, IX, 367-368

16 Evliya, 1996, I, 26

17 Evliya, 2003, VIII, 199-200.

18 Evliya, VII, 29-42.

19 Kur'ân, Nisâ 28.

20 Kur'an, A'râf 182-183.

21 Evliya Çelebi, 2003, VII, 41-42.

22 Evliya, 2003, VIII, 346.

23 Barthold, 1977, 235.

24 Çoşkun, 2002, 806-814.

25 Evliya 2003, VIII, 17.

26 Çoşkun, 806- 814.

27 Barthold, 1977, 235.

28 Taeschner, 1926, 38-40.

29 Evliya, 2007, X, 403.

30 Evliya, 2005, IX, 321.

31 Evliya Çelebi, 2005, 283-284.

32 Evliya Yazma, X, 283b-286a.

33 Ahmed Saîd bin Selîm, 1414/1993, 141-42.

34 Brockelmann, 1938, 196 ve Dankoff, 1990, 290.

35 Evliya, 2007, X, 537.

36 Al muhibbi III, 174-177. Eî2.

37 E2 V, 432-433.

38 İmâm Gazâlî, II, s. 578.

39 İlgürel, 1975, 111- 128.